

Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі

«VIII ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ»

халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-методической конференции

«VIII ОРАЗБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

PROCEEDINGS

of international scientific and methodical conference

«VIII ORAZBAYEV READINGS»

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің
25 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙТАНУ»** атты
«VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
1-2 сәуір 2016 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«VIII Оразбаевские чтения» по теме
**«АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И МУЗЕОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ
СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»**,
приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан
1-2 апреля 2016 г.

PROCEEDINGS
of International scientific and methodical conference «VIII Orazbayev readings»:
**«ARCHAEOLOGY, ETHNOLOGY, MUSEOLOGY
IN THE SYSTEM OF PRESENT HIGHER EDUCATION»**,
dedicated to the 25th anniversary of the Independence
of the Republic of Kazakhstan
1-2 April, 2016

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Әлімбай Нұрсан. Қазақ қоғамындағы паракорлық пен сыбайлас жемқорлықтың антропологиясы: генезисі, эволюциясы һәм қазіргі сипаты.....	3
Тишкин А.А. О возможностях применения рентгенофлюоресцентных спектромеров для изучения древних и средневековых изделий из цветного металла, обнаруженных на территории Западного Алтая.....	15
Төлеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. Жайпақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының кейбір нәтижелері мен қорытындылары..	18
Елеуов М. Мырзашөл мен ортағасырлық Үтіртөбе қаласының зерттелу тарихы.....	27
Zhumagulov K.T. Hunns-turks in eurasian history in the period of great migration of peoples..	37
Омарбеков Т. Шыңғыс хан: шежірелік деректер не дейді?.....	40
Кожа М., Амантуров М. Об одной реликтовой форме погребения в Казахстане (Этноархеологический исследование).....	47
Сдыков М.Н. Организация и создание крупных историко-культурных музеев – заповедников под открытым небом (проект «Городище «Жайык»»).....	51
Калыш А.Б. Особенности социализации детей и подростков неполных семьях Казахстана	54
Кәрібаев Б.Б. XIV-XV ғасырлардағы «өзбек» атауының мәні жөніндегі тұжырымдарға талдау.....	59

СЕКЦИЯ I

КӨРНЕКТІ ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІ / ВОСПОМИНАНИЯ О ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЕНЫХ И ИХ ИЗЫСКАНИЯ

Ескекбаев Д.Б. Ұстаздардың ұстазы немесе ұстаздарым туралы.....	65
Ноянов Е.Н. Ұстаз – ұлағатты есім.....	73
Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С., Швец И.Н. Казахское Притоболье в судьбе археолога О.А. Кривцовой-Граковой.....	75
Талеев Д.А. Профессор М. Елеуовтің ғылым, білім саласындағы сара жолы.....	85
Шайкен Ж.А. Потамонимы в научном наследии Ч.Ч. Валиханова.....	89
Малдыбекова Л.Д., Мургабаев С.С. Средняя Азия и Казахстан в творчестве академика В.В. Бартольда.....	92
Кистаубаева А.К., Жапакова Г.С. Личный комплекс народного художника КазССР Абылхана Кастеева в коллекции ЦГМ РК.....	96

СЕКЦИЯ II

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ МӘДЕНИЕТТЕР САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ / ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГИИ

Sala R., Toleubaev A., Deom J. The Mursalim petroglyph site.....	99
Жуматаев Р.С. Ежелгі және орта ғасырлық кошпелілердің жерлеу тұрпындағы жылқы жазба деректер мен археологиялық мәліметтердің үйлесімі.....	106
Бексентов Г.Т., Байгунаков Д.С., Оспанов Е.Б. Новый голоценовый памятник в Жетысу..	112
Мамиров Т.Б., Куандык С.Р. Краткие сведения об исследованиях памятников каменного века на территории Актюбинской области на примере стоянки Калыбай пункт 1-2.....	117
Искаков Г.Т. Каменный Инвентарь Стоянки Мангыстау.....	119
Дашковский П.К. Материалы эпохи энеолита из могильника инской дол (западный Алтай).....	120
Алипова С.Б. Палеолит дәуіріне қатысты ғылыми тұжырымдар.....	122

Black Sea area and further to the east towards the Urals and the Aral Sea, i.e. to the former eastern limits of the huge Hun Empire. The local Huns continued their march against neighbouring countries. So, Huns-Ephtalites after a successful struggle against the Sassanids at the end of V c. AD, subjugated Gandhara. Their leader Toraman and Mihirakula, took over Gupta in India, in the first quarter of VI c. AD.

Over a period of nearly a century in the turbulent era of the Great Migration, the Hun Empire clearly had an impact on the fate of European and Eurasian history in terms of the transition to a new era and the civilization of the Middle Ages.

After the collapse of the Hun Empire numerous tribes that are mentioned in a number of early medieval sources were left to roam in the European steppes. Among these nomadic ethnic groups, the Avars stood out.

Archaeological data confirm the historical continuity of the Avarian khaganate during the VI-VII centuries AD and the Hun Empire, in terms of its multi-tribal development of international relations from the East (the Altai region of Central Asia, Iran) - to the West (the Byzantine Empire, the German union tribal entities and kingdoms).

Subsequently, the mass migration of Slavic tribes, and furthermore, their resettlement in the territories of the Byzantine Empire, was one of the final stages of the Great Migration in Eurasia and Europe.

1. Ammianus Marcellinus. *Römische Geschichte. Lateinisch Und Deutsch*. (Darmstadt, 1971).
 2. Apollinaris Sedonii. 'Epistulae et Carmina', - in *Monumenta Germaniae Historica*, Liber VIII. (Berolini, 1887), pp. 82-85, 118-121, 146-149.
 3. Claudii Claudiani, 'Carmina', in *Monumenta Germaniae Historica*, T. X. ed. Th. Mommsen (Berolini, 1892).
 4. Hydatii Lemici, 'Continuatio Chronicorum Hieronymianorum. AD A. CCCCLXVIII', in *Monumenta Germaniae Historica, Chronica Minora*, Saec IV, V, VI, VII, ed. Th. Mommsen. Volumen II (Berolini, 1894), pp. 3-36.
 5. Marcellini v.c.Comitis. 'Chronicon. AD A. DXVIII. Continuatum AD A. DX XXIV, CVM Additamento AD A. DXLVIII', in *Monumenta Germaniae Historica, Chronica Minora*, Saec IV, V, VI, VII, ed. Th. Mommsen. Volumen II (Berolini, 1894), pp. 37-109.
 6. Paulus Orosius. *Die Antike Weltgeschichte in christlicher Sicht*. Buch I-IV. (Zürich und München, 1985), pp.64-73, 117-365, 431-564.
 7. Jordanes. 'Romana et Getica', in *Monumenta Germaniae Historica*, T. V, ed. Th. Mommsen (Berolini, 1882).
 8. Priscus Panites, 'Historia Byzantina fragmenta', in - *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)*. Vol. IV, ed. C. MuProsser Tiro, 'Epitoma de Chronicon 1364', in *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*. *Auctores Antiquissimi*, t. IX, *Chronica minora*, Vol. I., ed. T. Mommsen Berolini, 1892), p. 481.
 9. Iohannes Antiochenus, *Fragmenta ex Historia chronica*. Ed. Umberto Roberto (Berlin - New York, 2005).
 10. Gumilev L., *Hunnu. Srednya Azia v drevnye vremena*. (Moscow, 1960), pp. 247-248
 11. Zhumagulov K.T. New western sources on history of the Turks and Kazakhs. - Алматы, «Әлем әдебиеті», 2015. - С. - 97-101
 12. Kalkaman T. Zhumagulov, Raikhan O. Sadykova, "Actual issues of research and teaching of Hun's history", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 89 (2013): 309.
 13. Pirenne H. Mahomet und Karl der Grosse. Frankfurt-Main-Hamburg. 1963, S. 29.
 14. Zhumagulov K.T. New western sources on history of the Turks and Kazakhs. - Алматы, «Әлем әдебиеті», 2015. - С. - 97-101.
 15. Procopius Caesariensis, *Opera Omnia*, ed. J. Haury, G. Wirth. (Leipzig, 1962-1965), BV-De bello Vandalico, I,V, 4-6
- Karl Simrock, *Das Nibelungenlied*. Aus dem Mittelhochdeutschen (Köln; Anakonda, 2005).

Т. Омарбеков

ШЫҢҒЫС ХАН: ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР НЕ ДЕЙДІ?

Ғасырлар катпарында қалса да бүгінгілер басты тарихи тұлға ретінде сипаттайтын кісілер бар. Солардың бірі және бірегейі Шыңғыс хан. Сондықтанда оның өміртарихын зерттеуге деген құлшыныста аса зор. Кейбір мәліметтер бойынша дүниежүзінде ол туралы 2000-нан аса әдебиеттер, зерттеулер жарық көріпті. Дегенмен де әлі күнге дейін оның ғұмырнаамашылары әртүрлі халықтарда таралған оның ататек шежірелеріне және оларды салыстыра қарастыруға жете мән бермей келеді. Мұның басты себебі отырықшылардың көшпелілер тарихы болып табылатын шежіре деректерін менсінбеуінен және оларға сондықтан да мән бермеулерінен екендігі құпия емес. Осындай біржақты ұстаным Шыңғыс ханның ататегін анықтаудағы басты кедергі де болып табылады. Енді осыған қатысты негізгі мәселелерге тоқталалық.

Монғол – халықтың емес, жеке тұлғаның аты.

Ал енді Шыңғысхан тұсында «монғол» атанғандардың бәрін тұңғыс-маншжұр тайпаларынан шыққандар деп қабылдау үлкен қателік. Алғаш «монғол» атанғандар X ғасырдан баста ғана көріне бастады. Бұлар осыдан соң да біразға дейін азғана түгінді құрады. Тіптен 1175 жылы, яғни XII ғасырдың соңғы ширегіне қарай қайтыс болған Шыңғыстың әкесі Есугейдің өзіне бар болғаны 40 000 шаңырақтан тұратын өздерін монғол әулетіне жатқызатындар бағынышты болды. Бұлар, тегінде, кезінде Мұсылман

тері тарихын жан-жақты зерттеген Лэн-Пуль Стенли айтқандай, тайпалық одақта жоғары мәртебеге Монғол деген кісіні құрметтеп, өздерін соның әулетіне жатқызып, соңының есімін малданғандар (қараңыз: Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакимф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэнь-Пуль Стенли Мусульманские династии. М.-Т.-Б., 1996. 435 б.). Монғол ең кісі Түрік немесе қазақтың Алыншасы (Алашасы) және т.б. тәрізді есімі шежіреден берік орын алған тарихи тұлға.

Рашид ад-дин келтірген әйгілі шежіре бойынша Алынша (Құрбанғали Халидта – Алаша хан осылай аталды) Түрік деген кісінің төртінші ұрпағы. Аланшыдан екі ұл – Монғол және Татар туған. (Рашид ад-Дин Сборник летописей. М., 1956. 73-98 бб.). Бұлардан тарағандар кейін өздерін Монғолдың және Татардың әулеттеріне жатқызатын болған. Құрбанғали Халид мұны төмендегіше нақтылап түсіндіреді: «Алынша хан кезінде «мен пәленнің нәсілімін» деп, - айтуға тыйым салынып, кім хан болса, оның нәсілі «мен пәленше ханның әулетімін» деуге бұйрық шығарылған, себебі бір ханға ерген халық «мен пәлен нәсілденмін» деп, - бөлектеніп, араларынан түрліше келіспеушілік туады деген. Бұл оларға бірігіп заман өтіп бабаларын, нәсілін ұмыттырып, тек хан аты есте қалатын. «Алынша хан әулетіміз», «Татар хан әулетіміз» деп. Оғұз ханға дейін аталып келіп, енді өзгертіліп сахаралық халықты «монғол», «татар» халықын «ұйғыр» деп атауға келісілген, басқаша атауға тыйым салынған. Ұйғыр аты қалай шықса білмейміз, бір белгілі руға айтылмай, бір жерде жиналып, ұйымдасып тұрғандарға «ұйғыр» атауын берген...». Құрбанғали Халид сонымен қатар Монғолдың 18-ші ұрпағы Қараханнан туған Оғұз ханның кезінде халықтардың үш топқа бөлініп, «монғол», «ұйғыр», «татар» атанғандарын, және Оғыз ханның 11 ұрпағы Желханның (Елханның) тұсында монғол мен татар екі хандыққа бөлініп, Желхан тек монғолға ғана хан болып қалғанын жазған (қараңыз: Халид Құрбанғали Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы, 2000. 222-223 бб.). Желханды (Елханды) ұрпақтан ұрпаққа құрметтеген монғолдар кейініректе Персия аймағындағы Жалайырлармен бірігіп құрған өздерінің мемлекетін Елхандар мемлекеті деп, - атады. Сонымен Монғол дегеніміз ең алдымен жеке адам есімі. Ол тұрақты мемлекетке қол жеткізе алмайтын көппелілер арманы - «Мәңгі ел» деген мағынаны аңғартады.

Жоғарыда айтқанымыздай, о баста Монғол - халықтық шежіреде тарихи тұлға ретінде танығандықтан, және ол Түрік деген кісінің ұрпағы болғандықтан оның ұлдарымыз дейтіндер түркітілдестер арасында да көп болды. И.Н.Березин аударған Рашид ад-диннің еңбегінде мынадай жолдар бар: «**Племена, которыхъ ныне называютъ монгольскими, но которыхъ имя въ сущности не было Монголь, такъ какъ это названіе они предъявили после эпохи ихъ (Монголовъ). Каждая ветвь изъ этихъ ветвей произвела много ветвей, и у всякой явилось определенное имя**» (Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина. Пер. с перс. Н.И.Березина //Труды вост. ин-та императорск. Археологич. общ. - Ч. V. - СПб., - 1858, - 7 б.) Алайда аз ғана монғол рулары Нирун (аксүйек) атанып, билікті қолдарында ұстаса да, ауызбірліктері жоқ және «Түрік» атауын XI ғасырдан өзі мүлде ұмытып, бұл этнонимді Ұйғыр, Қырғыз, Жалайыр, Найман, Керей, Меркіт, Ақ татар, Қонырат, Қияп тәрізді жеке тайпалар мен ұлыстар атына ауыстырып, өзара бөлшектенген түркітілдестер Монғол үстінде көпшілік болды, және сондықтан да Шыңғысхан әскерінің негізгі бөлігін де, әскербасыларын да негізінен осылар құрады.

Шыңғыс батысқа, қазіргі қазақ жеріне аяқ басқанда оның соғыс қолы жергілікті Арғындардың, Наймандардың, Керейттердің, Үйсіндердің есебінен мүлде түріктеніп түсті. «...Рас, Шыңғыс қолында монғолдар да болды, олар бары-жоғы төрт жарым мың ғана адам еді. Одан басқа отыз екі мың татарлар бар еді. Татарлар да түрікше сөйлейтін жұрт болатын. Шыңғыстың жарты миллион соғыс қолы тек түрікше сөйлейтін...» (Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. «Түп тұқыйаннан өзіме шейін». Шежіре, естелік. - 2008.-824 б.). Алайда түркітілдестердің Шыңғыс жорықтары салдарынан батысқа шығулары Тынық мұхиттан соғатын муссондардың бағыты өзгеруінен қолайсыз климаттық ахуалға тиген болған шығыстағы тұңғыс-маншжүртілдестердің Монғол үстіртіне көптеп қоныстануларына өркін жол ашты. Ал енді әскерлерінің негізін түркітілдестер құрай тұрса да, өзі де түрік тілінде сөйлейтін Шыңғыс «монғол» атауын неге көтермеледі, және өзін неге осы әулетке жатқызды, және бұрынғы түркітілдестер неліктен монғол атанды? - дегенге жауап іздер болсақ, мұндайда мынаны ескерген жөн: Шыңғыстан әлдеқайда бұрын, маншжүртілдес Қидандар империясы тұсында өздерін монғол әулетіне жатқызатын Нирундар (аксүйектер) аталған тұңғыс-маншжұрлар тобы біртіндеп Гоби шөлінен терістіктегі және терістік-шығыстағы ел билігінде үстем күшке айналды. Енді олардың ықпалына түскен түркітілдес тайпалар да өздерінің «монғол» әулетіне жатқызып, онысын мақтаныш ететін болып алды. Түркітілдес тайпалардың атауларының өзгеріске түсуінің айқын көрінісі ежелгі Жалайырларды құраған 10 рулар аттарының басым көпшілігінің монғолша көптік жалғаумен көрсетілуі

дер едік (Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина. Пер. с перс. Н.И.Березина //Труды вост. отд. императорск. Археологич. общ. - Ч. V. - СПб., - 1858, - 227 б.).

Алайда бұл айтылғандардан Шыңғысханның арғы тегіне қатысты асығыс қорытынды тумауы керек. Өйткені оның шығу тегі туралы мәселе сол заманның күрделі этно-әлеуметтік және дәстүрлі діни таным мәселелерімен тығыз байланысты. Қанша ұлы болса да Шыңғыста өз дәуірінің адамы. Бұрын түріктер үстемдік жасаған аймақта - Орталық Азияда X-XI ғасырларға қарай тұңғыс-маншжұр тілдестердің билікке келулеріне байланысты түркітілдестер енді керісінше, «монғол» атана бастағандықтан да Шыңғыс құрған мемлекет Түріктің емес, оның ұрпағы болып саналатын Монғолдың атын тандады.

Қиян мен Қиятты шатастыру - Шыңғыс ханның шығу тегін бұрмалауға алып келді.

Күні бүгінге дейін Шыңғысханның ататегін зерттеушілер Қиян тайпаларын Қияттардың рулық бірлестігімен бірге қарастырып келеді. Тарихи деректер шын мәнінде бұлардың екі түрлі тайпалық одақтарды құрайтындарын көрсетіп отыр. Ежелгі Ғұндардың ұрпақтары болып саналатын Қияндарды алғаш көне маншжұртілдес Сәнбелер, онан соң түркітілдес Телектер мен Түріктер жаулап алды. Қияндар VI ғасырда Сәнбе тайпалық бірлестігінің мұрагерлері Тұйғындарға ата жау болды. Бұл кезде Қиян руының көсемі Қиянсон деген кісі болған және ол Тұйғын әулеті көсемін қанжармен жарып өлтірді. Осы Қияндар алғаш Телектерге, кейіннен Түріктерге, ал онан соң Татарларға бағынуға мәжбүр болды. Әбілғазының «Түрік шежіресінде» Қияннан Шыңғыстың руы емес, оның әйелі Бөртенің руы Қоңырат таратылады. Одан осы айтылғандарды дәлелдей түсетін мынадай жолдарды оқимыз: «у одного человека из поколения **Киян** (бөліп көрсеткен біз-Т.О.) было три сына. Старший сын назывался Чурлык-Меркан. У Чурлык-Меркана был сын по имени Конкират: от его рода произошло все поколение конкиратов». Ал Қоңырат ежелден түркітілдес тайпа.

Қияннан тарайтын Қоңыраттың монғолдарға қатысы жоғын қазақ шежіресінен де байқай аламыз. Мұнда Қоңыраттың шежіресі Сеңке биден басталады. XIV ғасырдың шағатай тіліндегі дерегінде бұл кісі Конграт би углы Сенгелай деп көрсетілген. Бұған қарағанда Сеңке немесе Сенгелай Қоңырат деген кісінің ұлы болып шығады. Яғни деректер бойынша: Ел хан одан Қиян. Қиянның үш ұлы болды. Олар Жорлық мерген, Құбай шыра, Тұсбұдай. Осы шежіреден көріп отырғанымыз: Қияннан монғолдардың бабалары тарамайды, түркітілдестер тарайды.

Ал енді Қоңыраттардың бұрынғы атаулары жоғарыда аталып кеткен Қиянға тағыда қайта оралар болсақ, қытай жылнамаларына қарағанда Қиян мен Қият екі басқа рулар екеніне көзіміз жете түседі. Қияндар біздің заманымыздың басында-ақ ежелгі этнос ретінде мәлім болды, және олар негізінен мал шаруашылығымен айналысып, көп тайпаларға бөлінді. Кейініректе Қияндардың бір бөлігі түркі тілдес Телек тайпалар одағына жатса, ал Қият монғолтілдес Шибей (Шығай) татарлары одағына жатты. Шындығында байырғы Ғұндар заманынан бастау алатын, беріде түркітілдес Телек тайпалар одағына жатқан, және айтарлықтай өсіп-өнген Қияндардан VIII ғасырдың өзінде-ақ көптеген тайпалар бөлініп, тіптен олар дербес елдерге айналып кеткен болатын. Оларды қытай жылнамаларында **Қиян, Қиянка, Нақиян, Қызылсу қияндары, Салар қиян, Батыс қиян елдері** деп жеке-жеке атайды. Жоғарыда аталғандар арасындағы Нақиян ежелгі Ғұндар заманындағы Қияндардың бір бұтағы болып есептеледі. Олар кезінде ғұндармен көрші болған. Алғаш Келентау маңын мекендеп, ал кейінірек Лобнор көлінің маңында, Алтыншоқы деген жерде **Нақиян** деген мемлекет құрған. (қараңыз: «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» (б.з.б. 177-б.з. 222 жылдары. I кітап, А., 2006.- 233-234, 274 бб.).) Осы деректерден Қиян атанғандарға негізінен түркітілдестер жатқанын аңғару қиын емес, және кезінде Қытайдан батыстағы түркілер «Батыс қиян елдері» деп жалпылама аталған. Осыны аңғармаған кейбір зерттеушілер қателесіп, осы екі руды (Қият пен Қиянды) бір деп білген, және жоғарыда айтқанымыздай, «т» жалғауының монғолша көптік жалғауды аңғартатынын ескеріп, және Рашид ад-диннің және оны қайталаған Әбілғазының: «Қият» «Қиянның» көпше айтылғаны» деген қате ескертпесіне тереңірек сын көзбен бойламаған. Бұл жердегі жаңсақтық: егерде «Қиянға» «т» жалғанар болса ол «Қият» емес, «**Қиянут**» болып кетер еді. Оның үстіне бұл екі атау тайпалар түсінігінде екі түрлі мағына береді.

Мұндайда, «ал онда Қият деп аталатындар кімдер?»-деген сауалдың туындауы да заңды. Қияттар да байырғы тайпалар. Қытай жылнамасына берілген түсініктемеге қарасақ, ғұндар арасындағы әртүрлі рулардан құралғандардың **Нұм-қияттар** деп аталғанын аңғарамыз. (қараңыз: «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» (б.з.б. 177-б.з. 222 жылдары. I кітап, А., 2006.- 291 б.). Яғни, Қияттар деп өздерінің тайпаларынан бөлініп шығып, тәуелсіз, жаңа рулық бірлестікке біріккен рубасылар емес, жеке батырлар бастаған алуан түрлі тобырларды атады. Қалай десекте Қияттар кеңінен тарала қоймаған құрама шағын тайпалық бірлестіктерді құрады. Біздің ойымызша, Шыңғыстың үлкен

И.Березин Қабұлхан тұсында оның төңірегіне біріккен алуан тайпалы батыр-нөкерлер жалпылама Қияттар аталды. Мәселе байыбына бару үшін Әбілғазының өзін оқиық: «Шыңғысханның арғы атасы Қабұлхан алты ұлы болған: олардың бәрі өжет, батыл, жылдым еді. Халық осы батырларды Қият деп атады. Бұдан шығатын қорытынды, Қабұлханнан бұрын монғолдарда «Қият» деген ру болмаған. Шыңғыс хан шежіре былай таратылады: Қабұлхан – Бөртанхан – Есугай баһадур – Темучин (Шыңғысхан). Қабұлханның алты баласынан таралғандар «Қияттар» деп аталса, көздері қой көз (бурджигин) болғандықтан Есугей баһадурдың руындағы кісілер Бурджигин-Қият аталған. Бұлардың бәрі Есугейдің балалары емес, өз руларынан жырынды болып, бөлініп келіп қосылған жеке батырлар бастаған топтар екенін білдіреді. Арғы аталары осындай әртекті болғандықтан Қият атанғандар ешқашанда үлкен тайпалық ру болып айныла алған жоқ. Олар тіптен Есугей өлген соң оның қара шаңырағын тастап, аулақ көшіп кетті.

Қияттың Бөржығын руының Шыңғыстың руы болып табылатыны деректердің бәрінде ауызға ауыспалы. Шыңғысты қазаққа жақындатқысы келетіндер де Қият руының қазақ құрамында бар екендігіне назар аударады. Бірақ мұндайда, осы шағын рудың қазаққа кірме екендігі, оның ешбір қазақ руларына жатпайтындығы ескерілген емес. Оның үстіне бұл Қият жауынгерлік ұран ретінде Шыңғыс ханға жатпайтын «Арухан» атын иемденген. Қияттың «Қолтанба» аталатын рулық таңбасы да Шыңғыс ханға жатпайтын Төрелер таңбасынан мүлде бөлек. (қараңыз: Акселеу Сейдімбек. Қияттың ауызша тарихы: Зертеу.-Астана,2008.-672 б.). Бұл енді бөлек әңгіменің арқауы.

Кішігірі татар ғалымдары өздерінің журналдарында жариялаған шежірелік деректен де Қият руының Қияннан тараған Қоңыраттан бөлек екендігін аңғаруға болады. Онда Шыңғысханның қолынан табылған таңбалар алған 15 билер аталған. Бұл деректе Қияттың Боданшар(Бөгдеден) ұрпағы болып табылатыны көрсетілген, және билердің бұл тізімін Боданшарұлы Қият бастайды да, ал Қоңыраттан түгін Сөңгелай (Сөңке) би Гираят (Керейт) биден соң алтыншы болып аталады. Яғни, аталмыш деректе алтыншы болып Қият бидің (Қиянның емес) аталатын себебі, ол, Шыңғыстың руы. Демек, бұл дерек бойынша да Қият пен Қиян екі түрлі адам. Өйткені, Сөңке би Қиянның ұрпағы Қоңыраттан тараса, ал Қият би Боданшардан тарайды. Олар Шыңғысханды хан көтеру рәсіміне екі түрлі ру-тайпаның өкілдері ретінде қатысқан. Тарихи деректерге қарағанда бұл хан көтеру рәсімін Үйсін Майқы би (Қазыбек бек Тауасарұлында – Уран-Майқы би) басқарған. Ол шынында да тізімде бар. Бірақ ол, Қоңырат бидің ұлы Сөңгелайдан (Сөңкеден) кейін жетінші болып тұр (қараңыз:Ахмедзянов М.Ногайская Орда и ее роль в этнической истории татар.// «Идел.1991. -33-34 бб.)).

Татардың белгілі тарихшысы жариялап отырған осы құнды дерекпен өзіміздің Қазыбек бек Тауасарұлы жазып кеткен деректе ұқсастық бары назар аудартады. Соңғыда алғашқы деректе аталатын Боданшарұлы Қият би, Қыпшақ би, Жұмарты (Джумарты) би, Керейт (Гираят) би, Қоңырат би ұлы Сөңгелай, Мұйтан (Мұтан) би,Борқыт би,Темьянджарұлы Катай, Салжұт би, яғни барлығы тоғыз бидің аты аталмайды. Ал бірақ Түмен (Тамьян би,), Уран-Майқы би(Уйшан Майки би), Оркаш (Урдадж) би, Бөрібек шешен (Берджан би), Қалдар би, Темірқұт (Тимеркотлы) би алтауы екі деректе де кездеседі. Сонымен қатар соңғы деректе Тулақ би, Арғын Қуандық Тоқым би беделді де белгілі тұлғалар ретінде қосымша аталады.

Тарихымызға қосылып отырған осы, тың деректер Шыңғыс ханға қатысты бұрынғы көзқарастарды қайта қарауды қажет етеді. Тегінде, аталған билер Шыңғысты хан көтеруге жиналғандар. Бұл Шыңғыстың барлығы үшінші рет, және Ұлы Далада алғаш рет хан көтерілуі. Бұдан бұрынғы оның Орхон-Онон бойындағы екі рет хан көтерілу рәсімдері тарихқа жақсы белгілі. Сондықтан да оларға тоқталып жатпаймыз. Ал енді Шыңғысты үшінші рет хан көтеру рәсімі қай жерде орын алды дегенге келсек, оны Дегелсөң төңірегінде Наймантауда(Шыңғыстауда) Жалайыр, Арғын, Найман және т.б. рулар жақсыларының «ішкі киізге орап хан көтеруі» хижра бойынша 605 жылы(яғни 1227 жылы) болғаны туралы дерек бар. (қараңыз: «Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін.Шежіре,естелік.Алматы: «Жалын» баспасы,2008, 823 б.)). Бұл Шыңғыстың өзі қайтыс болар қарсаңында, яғни оның таңғұттарға бағытталған соңғы жорығы алдында орын алған оқиға. Мұның өзі батыста Еділге дейін, оңтүстікте Гиндскуш тауларына дейінгі аймақты бағындырған ұлы ханның жеңіс салтанаты еді. Бұдан бұрынғы жылдары ол, Найман мен Керейді қанға бояп, қуып таратқандықтан, Қыпшақтарды күшпен бағындырып, олардың ұлыстарының тоз-тозын шығарғандықтан, Найман ханзадасы Күшлікті Бадақшанға дейін қуалап, ақыры оның да басын алғандықтан Наймантауда (Шыңғыстауда) оны хан көтеру Шыңғыстың өлмес даңққа бөленген сәтіне - өмірінің соңғы айларына сәйкес келді.

Шыңғысхан « Жалайырдың жетімі» ме, жоқ әлде Баяуттар ұрпағы ма??

Бұл сөзді айтуға бізді мәжбүрлеп отырған Шыңғыс ханның ататек шежіресі. Ол монғолдарда Бөртешино деген адамнан басталады. Бұл ежелгі түркілер аңызындағы тұлға –Бөрі Ашина болуы да

мүмкін. Шежіре дерегі бойынша бұл адам теңіздер мен таулардан асып, Монғол үстіртіне сырттан және алыстан келген. Белгілі монғолтанушы ғалым Зардыхан Қинаятұлының есептеуінше Шыңғыс бұл кісінің 22-ші ұрпағы. Алайда осы Бөртешинодан Добу мергенге дейінгі Қияттан тарады деп көрсетілетін 12 ұрпақтың Шыңғысханға тектік тұрғыдан қатысы шамалы. Өйткені Добу мергеннің ұлы деп айтылатын және Шыңғыс ханның 10-шы атасы болып табылатын Боданшардың тегі белгісіз. Себебі ол, некесіз қатынастан туған адам. Тек дерекке ғана сүйеніп жазатын З.Қинаятұлы оның әкесінің Мәлік Баяут руынан шыққан ер адам екендігін атап кетеді. (Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу. Алматы, 2010.-66,69,72 бб.). Деректерден белгілісі бұл, кезінде Есугей үйінде қызметші болып жүрген кісі.

Елге белгілі Рашид ад-дин де, әйгілі этнограф Р.Г.Күзеев те Баяут тайпасын монғолдарға жатқызады (қараңыз: Рашид ад-дин. Сб.летописей.Т.1.Кн.1.-М-Л.-1960-78,150 бб.; Күзеев Р.Г.Происхождение башкирского народа.Этнический состав.История расселения.-М.,1974.-328 б.). Дорджи Банзаровтың Сайшиялдың мәліметі бойынша көрсеткен түпкі монғол тайпасына жатқызылатындар тізімінде бұл тайпа «Баягут» деген атпен 13 болып тұр (қараңыз: Дорджи Банзаров. Собрание сочинений. М., 1955. -179 б.). Мұндайда ескертетініміз:оғыз-түрікмендері құрамындағы М.Қашғари ХІ ғасырда атап көрсететін Баят тайпасын Баяут тайпасымен шатастырмаған жөн. (М.Қашғари.Түрік тілінің сөздігі:(Диуани лұғат-ит-түрік). Алматы:Хант.-1997. -86 б.). Алайда мынаны да ескермеуге болмайды: Баяуттар Оғыз Баяттардың монғолданған және шығыста бөлініп қалған бір бөлігі болулары да әбден мүмкін. Өйткені Баяттың да аты Баяут тәрізді монғолдың көптік жалғауымен көрсетілген. Қалай десекте шығыстағы Л.Гумилев санап шыққан 15 түркітілдес Баегу-Байырку, Байси тәрізді Бай тайпалары арасында Баяут кездеспейді. Бұл енді Шыңғыстың бабасына қатысты әңгіме ғой.

Ал енді Шыңғыстың өзіне оралсақ, жоғарыда айтқанымыздай, оның шығу тегін баяндағанда зерттеушілер ол шыққан Қият Боржығын руын Қиян руымен шатастырады. Осыған қатысты кейінгі қазақтар Шыңғысханның тектік шежіресін қалай таратады дегенге келсек, бұл бойынша Шыңғыс Меркенің(яғни Жалайырдың) 26-шы ұрпағы. Бұл шежіре Жалайырдың баласы Манақ, одан-Орақты, одан-Андас болып кете барады (қараңыз: «Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре,естелік.Алматы: «Жалын баспасы,2008.»). Бір қызығы бұл есімдер Жалайырдың қазіргі елге таралған шежіресінде де кездеседі. Алайда мұнда олардың орындары ауысып кеткен. Яғни Жалайырдан жалғыз Манақ емес, үш бірдей Манақ (Шуманақ,Сырманақ, Бірманақ) қатар тарайды. Ал Андас жоғарыда айтылғандай Орақтының емес, Шуманақтың баласы Маңғытайдың үшінші ұрпағы. Ал енді Орақтыға келер болсақ, ол жоғарыда аталған Манақтың емес, Шуманақтан туған Тұрлықожаның шөбересі. Бұл шежірелерден Орақты деген кісінің екеу екенін байқау қиын емес. Екінші Орақты батыр кейінгі Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген Жалайырдың атақты батыры. Ал енді Манақтан туған Шыңғысханға 23 ата болып келетін Орақтыға келсек ҮІ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген тұлға.

Алайда аталған кісілердің ешқайсысы Шыңғысханның монғолдық шежіресінде жоқ. Дегенмен де монғолдық шежіредегі Шыңғысханның 11-ші атасы болып табылатын тегі белгісіз Боданшармен Қазыбек бек Тауасарұлы келтірген шежіредегі Шыңғысханның 15-ші атасы Бөгденің аттары «бөтен» деген бір мағынаны білдіреді, өмір сүрген кезеңдері де жақын.. З.Қинаятұлы некесіз туған екі баланы монғолдардың «боданшар» деп айтатынын өзінің монографиялық еңбегінде арнайы сілтеме жасап көрсеткен(қараңыз: аталған еңбек, 66-беті). Мұның өзі Шыңғысханның байырғы, үлкен әжесі Аланғуаның(Өлеңнің) оның бабасын, яғни Боданшарды немесе Бөгдені некесіз тапқанын растай түседі. Міне, шежіренің монғолдық және қазақтық үлгілерін біріктіретін де осы жер. Ал енді екі шежіредегі жақындық Шыңғыстың әкесі Есугейдің ата тегін қуалап қарастырғанда да байқалып қалады. Мысалы,монғолдық шежіреде Есугейдің әкесі **Бардамбатыр**, ал қазақы шежіреде ол **Баян** немесе **Баянбатыр**. Монғолдық шежіреде оның әкесі-Хабулхан, оның әкесі-Домбанай шешен. Қазақ шежіреде бұл басқашалау:Баянның әкесі-Дін,оның әкесі-Тұмағұл, оның әкесі-Тұрымтай шешен. Мұнда назар аударар нәрсе: Дін деген атау монғол тілінде қолданыста болмағандықтан шежіреде шығып қалған. Ал **Хабулымыз-Тұмағұл, Домбанай шешеніміз-Тұрымтай шешеннің** өзі.

Біздіңше, арғы тегіндегі елге белгілі осындай жұмбақ бөгделік (монғолша айтқанда боданшарның кейінгі Шыңғысты өзінің шығу тегін сүйегі әлдеқашан қурап кеткен байырғы Монғол атты бабасын білдіретін) іздестіруге итермеледі. Солай бола тұрса да ол, түркітілдес ел арасында «Жалайырдың жетім аталып кетті. Мұндайда әрине, «неге?» деген сауал туындайды. Бұған мына жолдар жауап береді: «Темірдің(Шыңғыстың) әкесі Есугей ерте өліп, оның шешесі Өлең Қоңыраттың белгілі биі Меңлекетиген-ді. Өлеңнің Меңлекеден туған он ұлы Темірді бөлектеп шыдатпаған. Сонан соң ол олардан бөлініп қайта Жалайыр ішіне қашып кетті. Міне Шыңғыстың, жалпы төрелердің тарақ таңбалы болуы

іне сыртта...» («Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. Алматы: Жалын баспасы, 2008.-823 б.). Жалпы бұрын да ата-бабасына алғаш құл, соңынан туыс болып өскен Жалайырлар Шыңғысқа жақын еді. Сондықтан да басына іс түскенде Шыңғыстың оларды қолданғаны рас. Алайда бұдан Жалайырлар түгелдей Шыңғысты қолдады десек, жалған сөйлер едік. Шыңғыстың жан досы хандыққа таласқан тұста Жалайырлардың үлкен бөлігі Шыңғысты қолдады, Жамуханы хан көтерді. Бұл Шыңғыстың Жалайыр арасында өссе де, толыққанды Жалайыр бола алмағандығының айқын көрінісі.

Ал Шыңғыс хан өзін кімге жатқызады?

Шыңғыс ханның шығу тегі туралы әртүрлі дау-дамайлар айтылып жүргені белгілі. Негізінен бұл мұның өзі ұлы тұлғаны әркімнің өз ұлтына тартуынан туындап отырғаны да құпия емес. Әрине, сенсация іздеп, жаңалық ашқысы келетіндер де бар. Алайда олар мынаны ескермейді. Шыңғыс ханның өзі кім екенін тарихқа нақты айтып кеткен адам. Енді соған тоқталайық. Самарқанд асып, Ауған жеріндегі Гиндекүш тауының терістік жағына жеткенде науқастанған ұлы қаған әйгілі қытайлық емші, сол замандағы даосизм дінінің көрнекті тұлғасы Чанчунь Чженьжэнді өзіне шақыртады. Осы саяхаттағы әңгімелер тарихи дерек ретінде сақталған. Моңғолдар «қазірет» деп атаған емшінің жазбаларында екі жерде Шыңғыстың моңғол екендігі анық аңғарылады. Енді соларға тоқталалық. Біріншіден, Қазіретпен Шыңғыс моңғол тілінде сөйлеседі. Сондықтан да қазіреттің сөзін Шыңғысқа моңғол және қытай тілдерін білетін Ақай Тайши деген кісі аударып отырады. Ол деректе сөзбе сөз былай көрсетілген: «...Қазіреттің айтқан уағыздарын Ақай Тайши қағанға (Шыңғыс ханға-Т.О.) **моңғол тіліне** тәржімелеп отырды» (қараңыз: «Чанчунь Чженьжэнь си ю цзи» («Чанчунь Чженьжэньнің Шыңғысқа саяхат естеліктері»)) // Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар.-Алматы: Дайк-Прес, 2005.-116 б.). Екіншіден, Шыңғыс хан әулие Қазіретке өзінің моңғолдарға жататынын ашық мойындаған. Бұл әңгіме былай басталады: аң аулап жүрген Шыңғыс хан қабанға кездесіп, оны атып алмақ болғанда астындағы аты сүрініп жығылады. Осыған байланысты Қазірет ханға жасы ұлғайып қалғанда аң қуып, саят құрғанды аңшығанды ұсынады. Оған қаған төмендегіше жауап береді: «- Ия, бұл істі мен өзім де солай жорыған өзім, әулие Қазірет мені жақсылыққа баулап отыр, ол жағы да түсінікті. Бірақ, саят құру, аң қуу **біздің моңғолдардың** ат жалын тартып мінгеннен кейін үйренетін бірінші кәсібі, оны қою біз үшін сәл қиындау ғой...» (көрсетілген әдебиет.- 121 б.). Бұл жерде Шыңғыс өзін мойындаған киіз туырлықты маншжұр тілдес және түркі тілдес ру-тайпалардың жаңа бірлестігін **моңғолдар** деп отырғанын байқау қиын емес. Бұл жаңа атаумен тілдері бөлек болғанмен тұрмыс-салты ұқсас, біртұтас халықты және оның мемлекетін қалыптастыру саясатын ұстанған қайраткердің өзіндік ұстанымы еді. Сондықтанда ол өзінің көшпелілерге ортақ шежіредегі «Моңғол» атты бабаға жүгініп, осылайша әлі халық болып қалыптаспаған ру-тайпаларды өздерінің арғы бабаларының бірі ретінде мойындайтын тарихи тұлға дәуіріне топтастырмақ болды. Мұндайда көшпелілерді ғасырлар бойы тарихи санада жатталып қалған ататек шежіресіндегі ұлы тұлғалар ғана ұйыстыра алатынын түсінген Шыңғыс түркітілдестер мен маншжұр тілдестерге ортақ шежіредегі Түрік деген кісіден тарайтын Моңғол есімін ту етіп көтерді. Осы есімдерді шынында да барлық киізтуырлықты халық құрметтейтін еді.

Мұндайда Шыңғыс неге Моңғолдың бабасы Түріктің есіміне құлдық ұрмады? - деген сауал туындары мүмкін. Оған айтармыз: Түрік атанғандар (яғни Оғыздар) VIII ғасырдың соңында-ақ Ұйғырлардан ымысып, батысқа кетіп, онда олар алғаш Селжұқ-Түрікмен, кейінірек Түрікмен атанған еді. Түркілердің батысқа ойысуларына саяси-әлеуметтік ақуалмен қатар климаттық өзгерістер де шешуші ықпал жасады. IX ғасырға қарай Орхон аймағында, Гоби шөлінен солтүстікке қарай Тынық мұхит муссондарының солтүстікке қарай бағытын өзгертуінен туындаған құрғақшылық пен жұт қазіргі Моңғол үстіртінен түркілерді ығыстырды. Алайда бұл дала ешқашанда бос қалған емес. IX ғасыр соңында және X ғасыр басында Орхон –Селенгі аймағына шығыстан тұңғыс-манжұртілдес тайпалар тереңдеп ене бастады. Әсіресе мұндайда рулық қарсыласуларды талқандап, күшті топтасқан мемлекет құрып үлгерген манжұртілдес Қидандардың батысты жаулау әрекеттері шешуші рөл атқарды. Нәтижесінде қазіргі Монғолияның Орталық және шығыс аймақтарын жаңа, болашақта моңғол атанатын тайпалар басып алды. Батысқа ығысқан Түріктер өздеріне бауырлас жергілікті(автохтонды)түркітілдестер ортасына түсіп, жаңа рулық-тайпалық құрылымдарға қосылып, ыдырай бастады. Мұндайда бұрынғы «Түрік» атауы елді біріктіруші сипаты мен мәнінен айрылып қалды.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылар болсақ, оқырманға төмендегідей негізгі тұжырымдарды ұсынар едік:

1) Шыңғыс хан өмір сүрген заман ел билеген түркітілдес қағандардың Орталық Азия аймағында

біртұтас түрік халқын және оның мемлекеттілігін құру саясатының сәтсіздікке ұшыраған дәуіріне сәйкес келді. Өздерін бұрын Түрік әулетіне жатқызатындар бұл тұста біржолата әртүрлі тайпалық ұлыстар мен тайпалық одақтарға (Ұйғыр, Қырғыз, Татар, Жалайыр, Найман, Керейт, Қимақ, Қыпшақ, Оғыз, Қарлық, Қоңырат, Меркіт, Татар және т.б.) бөлініп кеткен еді. Сонымен қатар бұл заманда өздерін «байырғы Монғол» әулетіне жатқызатындар да (Бәлгүтундар, Букунуттар, Дурбәндер, Урянхайлар, Осбагуттар, Элжигәндер, Харонуттар, Икирәттер, Угужиндар, Сулдустар, Илдуркендер, Баягуттар, Кункулигуттар және т.б.) және өздерін «жоталы монғолдарға» жатқызатындар (Борджигиндар, Тайчигуттар, Басуттар, Хонхотандар, Ноәгелер, Барлустар, Адархиндар, Батагатовтар, Орогутовтар, Шижигутовтар, Тохоргутовтар, Багариндар, Зедерендер, Салжигуттар және т.б.) әлі бастары біртұтас халыққа бірікпеген, яғни монғол деген халықтың негізі әлі қалана қоймаған еді. Осы өздерін Монғол әулетіне жатқызатындардың өздері де әртекті болғандықтан, және монғол атты жеке тайпа жоқ болғандықтан бұларды Қытай тәрізді көрші жұрттар кезінде жалпылама Менгу-Шибейлер деп атады. Бұл шын мәнінде байырғы қара татарлардың (Шибей татарларының) жаңа атауы еді.

Ал енді осындайда, ел халық болып емес, тайпалық ұлыс түрінде өмір сүрген өтпелі кезеңде Шыңғысты және оның беделді бабаларын кімдер қолдады? Бұларды алғаш еркіндік іздеп ең далада жортып жүрген батырлар тобы қолдады. Осы көшпелілерден жырынды болып шығып, тайпа басшысы – нояндардан бөлініп кеткен рулық тармақтардың жекелеген бөліктерін өздерінің сондарынан ерткен жаужүрек батырлар тобы (нөкерлер) алғаш Қабулханға, онан соң оның ұлы Бардамбатырға (қазақ шежіресінде – Баян батырға), немересі Есугей батырға, шөбересі Темучинге (Темірге) адамдарды ата тегіне, руына, тіліне, дініне карамай, ерлігі мен адалдығы үшін ғана бағалайтын ортақ қасиеттері үшін ілесті. Рулық тайпалық қақтығыстардан мезі болған жұрт аталған тұлғаларды сондықтан да ерекше қастерледі. Осындай ата салтын ұстанған Шыңғысхан да өзін белгілі бір халыққа жатқызбай, жартылай түркітілдес, жартылай монғолтілдес кісі кейпінде екіжақты ғұмыр кешті. Мұндай тұлғаға айналу ататегі Түріктен бастау алатын, бірақ өзін оның ұрпағы Монғол әулетіне жатқызған осылайша әртүрлі тілде сөйлейтіндердің бәрін аузына қаратқан, айлакер де сұңғыла Шыңғысқа қиынға түскен жоқ.

2) Шыңғыстың онбірінші атасы Боданшардың (монғолша-Бөтеннің, қазақ шежіресінде-онбесінші атасы Бөгенің) анадан некесіз тууы, атасының белгісіздігі, және Шыңғыстың өзінің руы саналатын Қият-Бөржығындардың осы арғы тегі дүлдәмәл Боданшардан яғни Бөгдеден басталуы да Ұлы ханның ататек және ру-тайпалық мәселелерге немкетті қарауын тугызды. Сондықтан да күні бүгінге дейін қазақтың ешбір жүзіне жатпайтын Төрелерден басқалар, тіптен бүгінде оны қасиет тұтатын монғол рулары да Шыңғысты тұлға ретінде өздерінің рулық ататек шежірелеріне кіргізе алған жоқ. Шығу тегі күмәнді Шыңғыс есімі, даңқты да кемеңгер қолбасы, тіптен өз дәуірінің аса ұлы тұлғасы бола тұрса да, аталған себепке байланысты жауға шапқан қазақ ру-тайпаларының бірде-біреуіне ұран болуға жарамады. Тіптен Үш жүзден тыс тұрған қазақтың Төре бастаған 5 тайпасы мен еш жүзге жатпайтын 14 руы да Шыңғысты ешқашанда өздеріне жақын тартып, немесе пір тұтып, оның есімін жауынгерлік ұранға айналдырған емес. Бұлардың ішінде Шыңғысқа ең жақын Төре «Арқар» деп ұрандаса, Қият руы «Арухан» деп ұрандайды.

3) Бір қызығы өзінің шежірелік ата тегі осындай Шыңғыс өзінің әскери-ұйымдастырушылық қызметінде әртүрлі ұлыстар мен тайпалық одақтарды біріктірудің рухани және идеялық негізі ретінде осы тайпалардың бәріне ортақ шежірелік дүниетанымды, яғни Монғол, Татар, Оғыз, Қарахан тәрізді ғасырлар бойы ел мойындаған тарихи тұлғалардың туыстық және мұрагерлік ататек жүйесін басшылыққа алды. Мемлекетті басқару тетігіне айналған бұл шежірелік ұстаным сол заманда өзін өзі толық ақтап, Шыңғыс төңірегіне әртүрлі тілде сөйлейтіндерді біріктіріп ғана қоймай, Ұлы ханның ұрпақтарының да бірнеше ғасыр бойы билік тізгінін басқа әулетке бермей, өздерінің қолдарында ұстауларына жол ашып, оған мүмкіндіктер қалдырды. Ол құрған, және осындай шежірелік жүйеге негізделген, бір орталыққа бағынған алғашқы көшпелілер империясының күшеюі Шыңғыстың белгілі бір тайпалық одақтарды емес, билікті қолда ұстайтын әулетті (әсіресе өздерін Монғол деген кісінің (халықтың емес) әулетіне жатқызатындарды) белсенді котермелеуінің арқасында мүмкін болды. Өздерін Түрік әулетіне жатқызатындардың билікке Ұйғырлардың Яғлаһар әулетінің келуінен кейін, яғни ҮІІІ ғасырдан соң Орхон-Алтай аймағынан батысқа ауып кетулері Шыңғысты арада бірнеше ғасыр өткен соң жаңа әулетті – Түрікке туыс Монғол әулетін қолдауға итермеледі. Халықтық шежіреге сүйенген бұл саясат әртүрлі тілде сөйлейтін әртүрлі тайпаларды біріктірудің таптырмас саяси-рухани және идеялық құралына айналды.

Әрине, бұл айтылғандардың бәрі әлемге әйгілі ұлы тұлғаға көлеңке түсіре де, оның асқақ абырой-беделін төмендете де алмайды. Керісінше, оның өміріндегі мұндай жұмбақ тұстарды айқындау сол

міндігі тарихи тұлғалардың көшпелілер қоғамында қалыптасу ерекшеліктерін біле түсуге жол ашып, қайраткер атын асқақтата түседі. Өйткені тәңір құдіретімен пайда болатын тосын тұлғаға сенетін көшпелілер өздерін осындай бейтарап әулеттерден шыққан билеушілердің басқарғанын қалап, әдетте олардың патасқан ататек шежіресін қолдан толықтырып, олардың кереметтігін дәлелдеу үшін олардың тәңірісінен, қасқырдан, еліктен немесе аққудан туғызып алатын. Сол тәрізді Шыңғыстың руын білгіштігі арғы бабасы Боданшарды(Бөгдені) қазақ шежіресі, оның шешесі Алангуаның(Өлеңнің) оны «көк тәңірісінің нұрынан жаралған» деп түсіндіруіне сәйкес, Көк деген кісіден туғызып алды. Бұл біздің Шыңғыс «Көк тәңірісінің ұрпағы» дегенді білдіреді.

Иә, тап солай, ол, Түріктің ғана, Монғолдың ғана, тіптен шежіреде айтылатын олар туған наймбарлардың ғана емес, Көк тәңірісінің өзінің ұрпағы. Көшпелілер арасында Шыңғыс ханның ата-бабаларына байланысты осындай көзқарастың қалыптасуы оның өзін белгілі бір халыққа жатқызуға мүмкіндік бермей келді. Ал бүгінгі монғолдардың оны мемлекеттің ұлы қайраткері ретінде иемденуіне келер болсақ, Шыңғыстың өзінің осы халық әлі қалыптаспаған дәуірде өмір сүргеніне қарамастан, оның қазіргі Монғол мемлекетінің негізін қалағаны, ал мұның өзі оның кейінгі ұрпақтары тұсында монғол деген халықтың қалыптасуына алып келгені рас.

Сонымен қатар Шыңғыс ұрпақтары-қазақ хандары Шыңғыстың өзі қайтыс болған соң, үш ғасырдан соң, тарих сахнасына қазақ деген халықтың және оның ұлттық мемлекетінің шығуына үлесі атсалысты. Мұның өзі халықтар әлі қалыптаспаған заманда Орталық Азияның киізтуырлықты өрістүрлі тілде сөйлейтін көшпелілер тайпалары туғызған және тәрбиелеген Шыңғыстың Ұлы дала мен Монғол үстіртіндегі ұлыстарға ортақ тұлға екендігін көрсетеді. Оны арғы бабаларымыз міне осылай білдірді(түрікке де, монғолға да, қазаққа да жатқызбай), бытыраңқы, тіптен өзара жауласқан ру-тайпаларды біріктіруші, ұлыстарды бір мемлекетке ұйыстырушы, тайпалық дүниетанымнан жоғары түргіші, бірден бір озық тұлға ретінде хан көтерген еді. Бүгінде тарихымызға объективті қарауға ұмтылып отырғанда біздің де осы ұстанымнан бас тартпауымыз керек.

М.Кожа, М. Амантуров

ОБ ОДНОЙ РЕЛИКТОВОЙ ФОРМЕ ПОГРЕБЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

(Этноархеологическое исследование)

Летом 2015 г. при посещении современного кладбища поселка Сунак Ата, что находится на северо-востоке от центральных развалин средневекового города Сыгнак (Жанакорганский р/н Кызылординской области Казахстана), нами встречено неординарное надгробное сооружение – сагана Торгайұлы Жұпарбая, возведенное из современных материалов в конце XX в. (Рис. 1, 2). Главной особенностью данного памятника является наличие подземной камеры – склепа с двумя погребениями. Следует отметить, что это единственное сооружение со склепом на данном кладбище.

Здание ориентировано сторонами по странам света (Рис. 3). Надземная часть мазара размером 4 x 5 м возвышается почти на 6 м над дневной поверхностью. Вход в наземную часть закрыт решетчатой железной дверью, которая располагается в середине восточной стороны сооружения. На противоположной, западной стороне расположен вход в склеп, который оформлен выступающим из линии стен своеобразным коридором, сложенным из кирпича. За железной дверью начинаются ступеньки ведущие в склеп. Высота подземной части сооружения около 2,5 м. Камера разделена на две части перегородкой высотой примерно 1,5 м.

Судя по надписям на каменных плитках, вмороженных в стены мазара, первым в склеп в 1994 г. поместили тело Торгайұлы Жұпарбая (Асанбай), прожившего 70 лет. Затем в 2006 г. в подземную камеру положили тело жены покойного – Аширқызы Зензайп (Әшірқызы Зензәйіп), которая прожила 76 лет. Оба тела обернуты в белую материю – саван и располагаются в специальных возвышениях, сооруженных вдоль стен. Мужское погребение располагается в северной части, а женское – в южной. Погребенные головами ориентированы на запад.

По рассказу родственников погребенных, проживающих в с. Сунак Ата, Торгайұлы Жұпарбай – выходец из рода Найман-Түкі. Его отец был мастером по изготовлению юрты, сам покойный в молодости был чабаном, позже до пенсионного возраста проработал водителем. С 56 лет выполнял все предписания ислама. Склеп мавзолея был возведен при жизни Торгайұлы Жұпарбая, надземная часть сооружена после смерти. Погребальный обряд был выполнен по всем требованиям ислама («Жұпарбай науқастанып жатқанда-ақ өзінің айтуымен, жер астындағы кабаты салынған. Жұпарбай қайтыс болғаннан кейін,